

Արսեն ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՈՌՈՄ ԳՅՈՒՂԸ ԵՎ ՍԲ ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հոռոմ (Խորում, Խորում, Խուրում, Օրում) գյուղը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզում, Արթիկ քաղաքից մոտ 10 կմ հյուսիս-արևմուտք, Մանթաշ գետի ձախ ավազանում, Երևան-Գյումրի ավտոմայրուղու աջակողմում, ծովի մակերևույթից 1570 մ բարձրության վրա: Բնակչության նախնիների մի մասը եկել է 1829-1830 թթ., Կարսից ու Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից և զբաղվում են հիմնականում հացահատիկի, շաքարի ճակնդեղի մշակությամբ, մեղվաբուծությամբ ու անասնապահությամբ¹: Գյուղանվան ծագումնաբանությանն առաջինն անդրադարձել է Ատրպետը. «Գուցէ այս անունը շատ հին է, Ուրարտական Ուրշասների շրջանից, բայց դրական ոչ մի փաստ չըկայ ենթադրություններ անելու: Այս գիւղից 25 կիլոմետր հեռավորութեան վրայ գտնուում է Հոռոմոսի վանքը, որը Թ-րդ դարի հիմնարկութիւն է, գուցէ սա էլ վանքին կալուածք են տուել մեր ջերմեռանդ Բագրատունիները, բայց ոչ մի փաստ չի երևում»²: Մեկ այլ առիթով նա առաջ է քաշում այն միտքը, թե արևելյան ցեղերը Օսմանյան պետությունը, Բյուզանդական կայսրությունը կամ միջնադարյան Վենետիկի ու Ջենովայի իշխանությունները *Ռում* են անվանել, իսկ նրանց շրջանից կամ ավելի հին դարերից մնացած բերդերը՝ *Ռումկալա*, հետևաբար, բացառված չէ, որ. «գաղթական հայերն էլ հետևելով արևելցիներին գիւղը, համաձայն հայկական տառադարձութեան և արտասանութեան «Հոռոմ» են անուանել»³:

Ըստ բանագետ Արամ Ղանալանյանի՝ տեղանվան ստուգաբանությունն ավանդական հիմք ունի. «Անիի թագավորի Հռիփսիմե անունով աղջիկը ժամանակին եկել է այստեղ ամառանոց: Ղալաչի լեռան վրա նա հիմնել է մի փոքրիկ ամրոց: Այդ աղջկա անունով գյուղը կոչվել է Հոռոմ (Հռիփսիմե)»⁴: Նշված ավանդազրույցը համոզիչ է թվում այնքանով, որ 1861 թ. Հոռոմ անունով գյուղում կառուցված եկեղեցին կոչվում է հենց Հռիփսիմե:

Բնակավայրը նշանավոր է հատկապես վաղ հնագիտական հուշարձաններով, մասնավորապես՝ գյուղը եզերող բլուրների վրա է գտնվում «Արծնաբերդ», տեղացիների բնորոշմամբ Ղալաչի (Ղալաիչի, այսինքն՝ միջնաբերդ) անունով

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

¹ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 437 (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան):

² Ատրպետ, Շիրակի աշխատարեան (կիկլոպեան) ամրոցներ, «Ազգագրական հանդես», գ. XXV, 1913 թ., շնթ 2, էջ 173:

³ Նույնը:

⁴ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 185:

հայտնի նախնադարյան ամրոց-քաղաքատեղին (բերդ-շեն)՝ շրջափակված կիկլոպյան պարիսպներով, բնակարան-քարայրներով, որն զբաղեցնում է շուրջ 4 քառ. կմ տարածություն: Նշված կառույցների ավերակների վերաբերյալ իրենց ուղեգրական նոթերում տեղեկություններ են ավանդել Ատրպետն ու Թ. Թորամանյանը, որոնք 1913 թ. նոյեմբերին միասին եղել են Հոռոմում: Թ. Թորամանյանի համոզմամբ՝ «բոլոր նախնադարյան բերդաքաղաքների մեջ Հոռոմի բերդաքաղաքը միակն է թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ բովանդակությամբ: Քաղաքը տարածված է զանազան բարձրությունների վրա և միջնապարիսպներով բաժանված է այլ և այլ մասերի կամ քաղաքամասերի. ամեն մի պարսպապատ քաղաքամաս իր մեջ ունի մի շենքի կամ հաստատության ավերակ»⁵: Ժամանակաշրջանի առումով Թ. Թորամանյանը կարծում է, թե չնայած բերդաքաղաքի՝ քարի դարի մնացորդներով լեցուն լինելուն, նախաքրիստոնեական վերջին շրջանի նմուշներից երևում է, որ հետագա դարերում ևս այստեղ մարդկային հոծ բազմություն է գոյություն ունեցել⁶: Ճարտարապետը Հոռոմ գյուղին և նրա վաղագույն հուշարձաններին անդրադառնում է նաև 1924 թ. սեպտեմբերի 12-ի ճանապարհորդական տեղեկագրում, երբ հերթական անգամ առիթ է ունեցել լինելու հնամենի այս բնակավայրում: Նա փաստում է, որ 1913 թ. այցելությունից հետո, ցավոք, շատ բան է փոխվել, քանի որ նախկինում տեսած ու, բարեբախտաբար, լուսանկարած ավերակներից ու պարիսպներից ոչ մեկը նույն վիճակում չէ⁷:

Նախորդ դարի առաջին կեսին գյուղում հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ են իրականացրել Ն. Մառը, Բ. Խալաթյանցը, Բ. Պիոտրովսկին, Ա. Հաջյանը, Լ. Գյուզալյանը, Ե. Բայբուրդյանը⁸, 1967-ին՝ Ս. Խաչատրյանը⁹: Պրոֆ. Բ. Խալաթյանցի՝ 1908 թ. իրականացրած պեղումներով հայտնաբերվել են բազմաթիվ քարարկղային դամբարաններ (շուրջ 30), որոնցից ի հայտ եկած նյութերը հարա-

⁵ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. I, Եր., 2013, էջ 41:

⁶ Նույն տեղում, էջ 45: Խոշոր ժայռաեկորների վրա նկատելի են մի շարք նշանագրեր՝ այսպես. U > C < O:

⁷ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. II, Եր., 2013, էջ 286:

⁸ Аджян А., Гюзальян Л., Пиотровский Б., Циклопические крепости Закавказья, ГАИМК, 1932, с. 63. Բ. Պիոտրովսկու, Ա. Հաջյանի, Լ. Գյուզալյանի և Ե. Բայբուրդյանի կողմից հետազոտվել ու դասակարգվել են Շիրակի մի շարք ամրոց-բնակատեղիներ (Արթիկ, Ծաղկահովիտ, Հնաբերդ, Արևշատ, Սպանդարյան, Հոռոմ, Սառնաղբյուր և այլն), որոնց թվագրումն ըստ խեցեղեն նյութի և ճարտարապետական մանրամասների՝ հնագետները սահմանում են մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին դարերի միջակայքում (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 61-64): Ինչպես նշեցինք, Ե. Բայբուրդյանը մասնակցել է 1930-ական թթ. Հայաստանի կիկլոպյան ամրոցներն ուսումնասիրող արշավախմբի աշխատանքներին: Նմանատիպ կառույցների կազմում նա առաջնահերթ հիշատակում է Հոռոմի ամրոցը՝ հարազատ մինչ-ուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանին: Հնագետի համոզմամբ՝ Շիրակի տարածաշրջանում և հատկապես Հոռոմի ամրոցի պեղումներով փաստագրվում է հոռմեական մշակույթի առկայությունը, ինչը թույլ է տվել նրան կարծել, որ Հոռոմ տեղանունը ծագում է Հոռմից (Բայբուրդյան) (Байбуртян Е., Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Եր., 2011, с. 72, 78):

⁹ Хачатрян Т., Древняя культура Ширака. III-I тыс. до н.э., Եր., 1975, с. 11.

գատ են առավելապես մ.թ.ա. XI-VIII դդ. և սերտորեն աղերսվում են Արթիկից և Գյումրիից հայտնի առարկաներին (գտածոները պահվում են Էրմիտաժում)¹⁰: Հնագետ Տ. Խաչատրյանի՝ 1967 թ. պեղումներով գտնված նյութերը վերաբերում են մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերին. խեցեղենը բեկորային է՝ սև, անփայլ, հիմնականում աննախշ տեսակի, իսկ աշխատանքային գործիքները պատրաստված են ծակոտկեն բազալտից և տուֆից (գտածոները պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդերում)¹¹:

Հոռումում 1990-ական թթ. լայնածավալ պեղումներ է իրականացրել նաև հայամերիկյան արշավախումբը (Ռ. Բադալյան, Ֆ. Կոլ): Ինչպես հնագետներն են փաստում, հուշարձանն ուշագրավ է նրանով, որ հստակ արտացոլում է Շիրակի պատմության հիմնական շրջափուլերը մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից մինչև մ.թ. I հազարամյակի կեսերը: 1992-1993 թթ. պեղումներով պարզ է դարձել, որ այս «դասական հուշարձանի տարածքում եղել են՝ պալեոլիթյան կայան, վաղ բրոնզի դարաշրջանի բնակավայր և դամբարանադաշտ (Կուր-արաքսյան մշակույթ), միջին բրոնզի դարաշրջանի բնակավայր (կարմիրբերդյան մշակույթ), ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանների ամրոց, բնակավայր և դամբարանադաշտ, ուրարտական շրջանի ամրոց, վաղ միջնադարյան ամրոց»¹²: Նույն ծրագրի շրջանակներում 1997 թ. տեղում բրոնզեդարյան դամբարանների պեղումներ է իրականացրել նաև հայ-գերմանական արշավախումբը:

Հոռումն այժմ չի ընկնում միջնադարյան հուշարձաններով¹³. սրանում համոզվեցինք 2013 թ. ամռանը ՀՀ Շիրակի մարզ կատարած մեր վիճակագրագիտական

¹⁰ Хачатрян Т., указ. соч., стр. 22: Բ. Խաչատրյանի 1908 թ. պեղումներով ի հայտ եկած գտածոների մասին տեղեկություններ կան նաև նշված աշխատություններում: Мартиросян А. Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода (IX-VIII вв. до н. э.), *Տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ*, 1956, շն 9, էջ 72-73, Мартиросян А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 210-211.

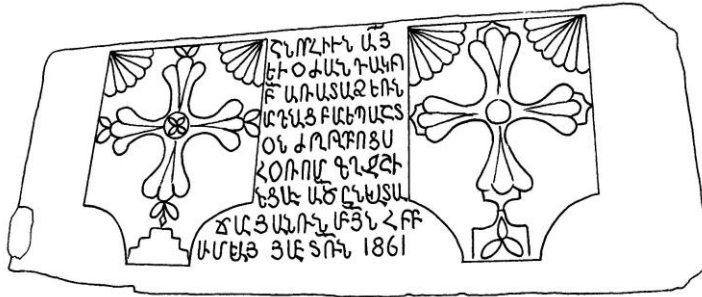
¹¹ Хачатрян Т. Древняя культура Ширака, стр. 11, 37:

¹² Քալանթարյան Ա., Մելքոնյան Հ., Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ. (հիմնական արդյունքները), Եր., 2005, էջ 54: Արշավախումբը պեղումների հիմնական արդյունքները հրատարակել է օտար լեզուներով. տե՛ս Badaljan R., Edens C., Kohl P., Tonikjan A., *Archaeological investigations at Horom in the Shirak plain of northwestern Armenia*, 1990, *Iran XXX*, 1992, pp. 31-48, Badaljan R., Edens C., Gorny R., Kohl P., Stronach D., Tonikjan A., Hamayakjan S., Mandrikjan S., Zardarjan M., *Preliminary report on the 1992 excavations at Horom, Armenia, Iran XXXI*, 1993, pp. 1-24, Badaljan R., Kohl P., Stronach D., Tonikjan A. V., *Preliminary report on the 1993 excavations at Horom, Armenia, Iran XXXII*, 1994, pp. 1-29, Badaljan R., Kohl P., Kroll S., *Horom 1995. Bericht über die amerikanisch-armenisch-deutsche archäologische Expedition in Armenien. - AMIT. Band 29*, 1997, pp. 191-228.

¹³ Պահպանվել են Ժ-ԺԴ. դդ. երկու մեծ գերեզմանատներ, որոնցում թաղումներ անելը վերսկսել են ԺԵ. դարից և շարունակել նաև այսօր: Հնագետ Հովսեփ Եղիազարյանը նշում է, որ. «Գյուղի արևելյան կողմում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, որի տապանաքարերը հազիվ երևում են գետնի երեսին: Դրանց կից քարաժայռի տակ նկատելի են հին եկեղեցու պատերի հետքեր» (Եղիազարյան Հ., Շիրակի լեռնահովտի պատմական հուշարձանները, Եր., 1975, էջ 43): Գյուղում պահպանվել են նաև ձիթհանների ավերակներ՝ հարազատ ԺԵ-ԺԹ. դդ. (տե՛ս նույն տեղում, էջ 44): Գյուղում է գտնվում ԺԲ-ԺԳ. դդ. «Թուխ

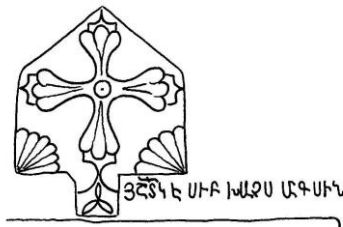
գործուղման ընթացքում, երբ «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի հերթական պրակի կազմման շրջանակներում մի ամբողջ օր եղանք նաև Հոռու գյուղում¹⁴: Գյուղամիջում է գտնվում, ինչպես վերը նշեցինք, 1861 թ. կառուցված Սբ Հռիփսիմե եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին (նկ. 1)¹⁵, որի որմերից ընդօրինակեցինք և լուսանկարեցինք ԺԹ դարի երեք արձանագրություն:

Մինչ վիմագրին անցնելը նշենք, որ եկեղեցին կառուցվել է գյուղի «բարեպաշտ» բնակիչների օժանդակությամբ. այդ մասին է վկայում հյուսիսային մուտքի ճակատակալ ուղղանկյունաձև քարի կենտրոնում գետեղված արձանագրությունը, 9 տողից (նկ. 2).



ՀՆՈՐՀԻՐ ԱՅ / ԵՒ ՕԺԱՆՂԱԿՈՒԹԵԱՍ ԵՒ ԱՈՍՏԱԶԵՈՒ / ԱՐԴԵԱՅ ԲԱՐԵՊԱԵՏ/ՕՆ
 ԺՈՂՈՎՐԴՈՑՍ / ՀՕՈՈՍ ԳԵՂՁ, ԵՐՆԵՑԱՒ ԱՄՍՈՒՍԽՐԵԿԱՒ ՏԱՃԱՐ ՅԱՆՈՒՆ ՄՐԲՈՒԹՅ
 ՀՈՒԲ/ՄԻՄԵԱՅ, ՅԱՄԻ ՏՈՆ 1861:

Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1858-1865) օրոք կառուցված «Աստուածընկալ տաճար»-ն, ըստ էության, գյուղի բնակչության պահանջով ու անհրաժեշտության գիտակցմամբ է կառուցվել, որը մեր օրերում, ցավոք, անմխիթար վիճակում է: Եկեղեցու հարավային մուտքի վերնամասից ընդօրինակեցինք նաև միատող հետևյալ հիշատակագրությունը (նկ. 3).

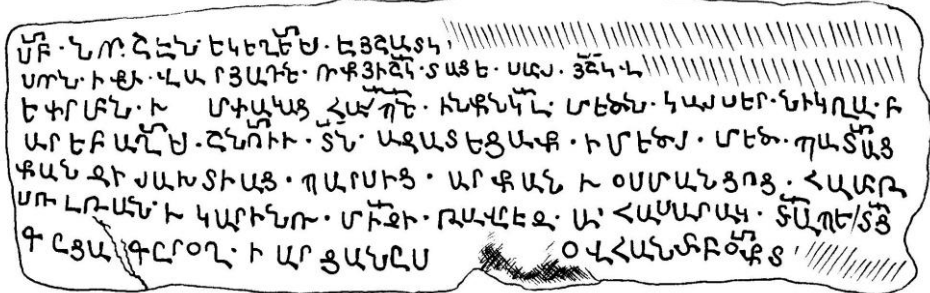


ՁԻԴՇԱՍՏԱԿ Է ՍՈՒԼԸԵ ԽԱԶՍ
 ՍԱՐԳՍԻՆ:

Վիմագիրն, անկասկած, ժամանակակից է նախորդին, իսկ Մարգար, հավանաբար, միջոցներ է տրամադրել կամ ինչ-որ կերպ իր մասնակցությունն է ունեցել եկեղեցու կառուցման գործում:

Մանուկ» մատուռն ու 1868 թ. կառուցված Սբ Աստվածածին եկեղեցին (ՀՀ բնակավայրերի բառարան, Եր., 2008, էջ 122):
¹⁴ Արշավախմբի ղեկավար՝ պ.գ.թ. Գ. Մարգարյան, անդամներ՝ պ.գ.թ. Ա. Հարությունյան, Ռ. Գասպարյան, վարորդ՝ Տ. Խաչատրյան:
¹⁵ Մելիք-Բախշյան Ստ., Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Եր., 2009, էջ 266:

Այժմ անդրադառնանք եկեղեցու ներսում՝ հարավային պատին պահպանված բովանդակային առումով բացառիկ վիմագրին: Այն փորագրված է ուղղանկյունաձև կարմրավուն սալաքարին՝ ժԹ դարին հասուկ անվարժ գրչությամբ: Առաջին հայացքից տպավորությունն այնպիսին է, որ արձանագիր քարը եկեղեցու կառուցման ժամանակ օգտագործվել է իբրև շինաքար՝ առանց կարևորություն տալու վիմագրի առկայությանը, քանի որ քարի տեղը պատի շարվածքում (ստորին երրորդ շարքում) և դրա վրա պահպանված ծեփի մնացորդներն այդ էին վկայում: Մեր տեսակետը հիմնավորվում է վիմագրում հիշատակված անձանց և դեպքերի ժամանակագրության մոտավոր ճշգրտմամբ, ինչի համար նախ վկայակոչենք 7 տողից կազմված արձանագրությունը (նկ. 4).



ՍԲ՝ ՆՈՐԱԿԵՐ ԵՎԵՂԵՑԻՄ Է ՁԵՆՏՍԱԿԿ... / ՍՈՐ Ի ԲՍ Ի ՎԱՐՅԱԿՆ, ՈՐՔ ՅԵՎԱՏԱԿ ՏԱՅԷ ՍՍԱՅ, ՁԻՂՍԱԿ Կ... / ԵՓՐԵՍԻՆ ԼԵԻ ՍՐՓԱՎԵԼՅԱՅ ՇԱՔՐԱՊԵՏԻՆ, ԻՔԱՎԱԿԱԼ
 ՍԵՍ ՎԱՅՄԵՐ ՆԻՊՈՒ Ա ԲԱՐԵՔԱՂՏԻՄ, ՇՈՐՇԻՐ ՏՆ՝ ԱՋՏԵՑԱՔ Ի ՍԵՉԱՅՍԵՑ
 ՊԱՏԵՐԱՋՅԱՅ, / ՔԱՐՔ ՅԱՆՏԵՍ ՊԱՐՄՅ ԱՐՔԱՆ ԼԵԻ ՕՍՄԱՆՅՈՑ ՆԱՄԹ / ՍՈՒԼԹԱՆ ԼԵԻ
 ՎԱՐԻՆՈՒ ՍԻՆԵՐ Ի ԹԱՎՐԷՉ ԱՐՆԱՍԱՐԱԿ ՏԻՐՈՒԵՏԱՅ / ՎՃՅԱՎՈՐՈՒ Ի ԱՐՅԱՆՍ, ՕՎ
 ՇԱՏԻԲՈՂՔ Տ՝ ՈՐՔ ՈՐՈՐՄԷ:

Ինչպես երևում է գրչանկարից¹⁶, վիմագիրը կազմվել է անվարժ գրչի ձեռքով, պահպանված չէ ո՛չ տողերի, ո՛չ տառերի համաչափությունը: Առաջին և երկրորդ տողերի վերջնամասը եղծված է, ինչը գրչանկարում արտահայտված է շեղագծերով: Ցավալի այս իրողությունը, սակայն, գրեթե չի խաթարում վիմագրի բովանդակային ամբողջացումը: Այն հանգամանքը, որ բնագրում հստակ վերծանելի են Եփրեմ Ա Չորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1809-1830) և Ռուսաց Նիկոլայ I (1825-1855) կայսեր անունները, կասկած լինել չի կարող, որ արձանագրությունը եկեղեցու կառուցումից մի քանի տասնամյակ առաջ է կազմվել: Հետևաբար փաստելի է, որ քարը կրկնակի օգտագործման է ենթարկվել, թեև անհայտ է մնում, թե այն նախկինում ինչպիսի շինության է պատկանել (հավանական է, որ դարձյալ եկեղեցու, քանի որ վիմագիրն սկսվում է ինչ-որ Սուրբ Նորաշեն եկեղեցու հիշատակությամբ): Փաստագրված պատերազմական և հաղթական դեպքերի առկայությունն ավելի է հստակեցնում վիմագրի թվագրումը. բանն այն է, որ բնագրի ոչ սահուն շարադրանքից ելնելով՝ խոսք է գնում Ռուսաց Նիկոլայ «բարեբախտ» (այսինքն՝ բարեհաջող, հաջողակ) կայսրի տարած հաղթական պատերազմների մա-

¹⁶ Գրչանկարները մերն են:

սին՝ ընդդեմ պարսիկների և օսմանցիների, որոնց արդյունքում ժողովուրդն Աստծո կամոք ազատվեց «ի մեծայմեծ պատերազմաց», իսկ Ռուսաստանի տիրապետության սահմաններն ընդարձակվեցին «Կարինու մինչ ի Թավրեզ»: Վիմագրի բովանդակության պատմաքաղաքական կարևորությունը նկատի առնելով՝ հարկ ենք համարում համառոտ անդրադառնալ հիշյալ իրադարձություններին:

Պատմությունից հայտնի է, որ 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվել է ռուսների հաղթանակով, որի արդյունքում Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում 1828 թ. փետրվարի 10-ին կողմերի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր (ռուսական կողմից այն ստորագրել են գեներալ Բ. Պասկևիչը և պետական խորհրդական Ա. Օբրեզկովը, իսկ պարսկական կողմից՝ գահաժառանգ Աբաս Միրզան), համաձայն որի՝ Ռուսական կայսրությանն էին անցնում Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները, ինչպես նաև վերահաստատվեցին դեռևս Գյուլիստանի պայմանագրով Պարսկաստանի ստանձնած բոլոր պարտավորությունները¹⁷:

Օգտվելով իր համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակից՝ 1828 թ. ապրիլին Ռուսաստանը պատերազմ է հայտարարում նաև Թուրքիային: Ռուսների տևական հաջողություններից հետո սուլթան Մահմուդ II-ը (1808-1839) ստիպված հաշտություն է խնդրում: Պայմանագիրը կնքվում է 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում, ըստ որի. «Ռուսական կայսրությանն են անցնում սևծովյան մի քանի նավահանգիստներ, Ախալցխա, Ախալքալաք քաղաքները: Արևմտյան Հայաստանում գրավված մյուս գավառները վերադարձվում են Օսմանյան Թուրքիային»¹⁸: Այս շրջանում է, որ Նիկոլայ I կայսրն արտոնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնել ցանկացող հայերի և այլ քրիստոնյաների վերաբնակեցումը¹⁹: Չխորանալով իրադարձությունների վաղուց հայտնի մանրամասների մեջ՝ մնում է միայն փաստել, որ հիշյալ դեպքերի արժանահավատ վավերագիրը պետք է համարել խնդրո առարկա վիմագիրը, որի թվագրումը կարելի է սահմանել 1829-1830 թթ. միջև, քանի դեռ Եփրեմ կաթողիկոսը չէր հրաժարվել գահից²⁰:

¹⁷ Հայոց պատմություն, հ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես - 1918 թ.), գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 213:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 254:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 255:

²⁰ Իր կաթողիկոսության ընթացքում Եփրեմ Չորագեղցին բազմիցս ցանկացել է հրաժարվել հայրապետական գահից. նախ 1812թ., որը կանխեց Ներսես Աշտարակեցին, ապա Շուշիից՝ 1822թ. հունիսի 20-ի՝ գեներալ Վելիամինովին և հունիսի 30-ի՝ Ռուսաց Ալեքսանդր Պավլովիչ կայսերն ուղղված գրությունները բովանդակում էին նրա հրաժարականը: 1822-1826թթ. Հաղբատի վանքում առանձնացած լինելուց հետո Եփրեմ կաթողիկոսը տեղափոխվել է Թիֆլիս և Էջմիածին վերադարձել միայն 1828թ.՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո: Անկարող գտնվելով առողջության վատթարացման դեմ և հավատացած լինելով, որ իրեն փոխարինելու կգա արդյունաշատ հոգևորական Ներսես Աշտարակեցին՝ Եփրեմ հայրապետն անհնար է համարել իր հետագա կաթողիկոսական գործունեությունը և 1830թ. հոկտեմբերի 8-ին հրաժարական ներկայացրել, որն ընդունվել է Սինոդի կողմից ու հաստատվել ցարական հրովարտականով (Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պ. Ա, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 82-84, Ա. Հարություն-

Տարակուսելի է մնում այն, որ սույթան Մահմուդ II-ի անունը վիմագրում հիշատակված է *Համիթ* ձևով: Մահմուդը Աբդուլ Համիդ I-ի (1774-1789) որդին էր, հետևաբար, բացառված չէ, որ հոր անվան հիշողությամբ փորագրիչը սխալմամբ վկայակոչել է սույթան Աբդուլ Համիդ I-ին: Անհասկանալի է նաև վիմագրի երկրորդ տողում առկա *Վարչադին* բառը, որը թերևս հատուկ անուն է:

Հռոմի ցարդ անտիպ արձանագրությունը հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների և հատկապես Արևելյան Հայաստանի ԺԹ դարի պատմության ուսումնասիրման արժանահավատ «քարե փաստաթուղթ» է, ինչի նմանօրինակները հիշյալ պատմաշրջանում խիստ սակավ են:

Փաստելի է, որ վաղ հնագիտական հուշարձաններով հարուստ Հռոմ գյուղն ունի բազմաբովանդակ պատմություն: Չնայած այն հանգամանքին, որ զարգացած միջնադարից գյուղի վերաբերյալ տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել, այդուհանդերձ՝ չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ գիտական շրջանառության մեջ դրվող արձանագրությունն ընդգծում է տարածաշրջանում՝ բնակավայրի ունեցած որոշակի դերն ու նշանակությունը ԺԹ դ. առաջին կեսի իրապես բարդ ու վայրիվերումներով լի մթնոլորտում:



Նկ. 1 Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին արևմուտքից



Նկ. 3 Եկեղեցու հարավային մուտքի վիմագիրը



Նկ. 2 Եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը, 1861 թ.

յան, *Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները*, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 220):



Նկ. 4 Նիկոլայ I կայսեր անվանակիր արձանագրությունը, 1829-1830 թթ.

СЕЛО ОРОМ И НЕИССЛЕДОВАННАЯ РАНЕЕ ПАМЯТНАЯ НАДПИСЬ ИЗ ЦЕРКВИ СВ. РИПСИМЭ

___ Резюме ___

___ А. Арутюнян ___

В селе Ором (Ширакская область Армении) находится построенная в 1861 году церковь, композиционно представляющая собой трехнефную базилику. Со стен этой церкви нами были скопированы 3 памятные надписи, одна из которых и послужила поводом для написания настоящего сообщения.

В рассматриваемой памятной надписи повествуется о победных походах русского царя Николая I-го (царствовавшего с 1825 по 1855 гг.) против персов и осман. Таким образом, данная надпись является запечатленным в камне свидетельством победоносного для России исхода русско-персидской войны 1826-1828 годов и русско-турецкой войны 1828-1829 годов. В надписи упомянуто также имя Католикоса Всея Армении Епрема I Дзорагехци (1809-1830), что позволяет ограничить ее датировку 1829-1830 годами, то есть, периодом, когда Епрем еще не отказался от престола.

Неизданная до настоящего времени памятная надпись из села Ором является «каменным документом», содержащим важную и достоверную информацию об армяно-русских взаимоотношениях и об истории Западной Армении в XIX веке, подобные которому в упомянутый период чрезвычайно редки.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հարությունյան Արսեն Էդուարդի - պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան,
Email: ars.vimagaget@gmail.com